

УДК 291.23

ЛІТУРГІЯ ЯК ЗДІЙСНЕНА КОЙНОНІЯ

Наталія Ішук

*Національний медичний університет імені О.О. Богомольця,
кафедра філософії та соціології
просп. Перемоги, 34, м. Київ, Україна*

Стаття присвячена дослідженню койнонічної основи православної літургії в її діяльнісному вимірі. Обґрунтовано специфіку парадигмального відтворення койнонії в літургії та розгортання літургії як феноменально насиченої койнонії.

Ключові слова: літургія, койнонія, духовне життя, богослов'я спілкування (євхаристичне богослов'я), діалог, зустріч, стосунки.

У своїй книзі «Віч-на-віч із таїною» Вселенський Патріарх Варфоломій, опираючись на праці східних отців Церкви, зокрема Йоана Золотоустого, констатує відсутність у православної традиції абстрактного тлумачення духовності. Пояснюючи свою думку, він пише, що духовність у православ'ї розуміється діяльнісно, як духовне життя, тобто як «життя у Дусі Святому, яким воно постає у досвіді церковної спільноти» [1, с. 71]. Дещо в інших формулюваннях про облаштування православної віри не на теорії, не на філософії, а на досвіді [3, с. 19–21] та здатності «доктрини та життя йти пліч-о-пліч» пише інша значима постать сучасної Православної церкви – митрополит Калліст (Вейр). При цьому він апелює не тільки до відповідних ідей Вселенського Патріарха, але згадує знаного сербським єпископом минулого століття Миколая Велимировичема, який так само наполягав на вкоріненості віри в духовному досвіді, проголосивши його видимість та чутність за аналогією з будь-яким фізичним явищем у цьому світі [3, с. 20].

Ці думки видатних представників сучасної Православної Церкви свідчать про одне: Церква у своєму намаганні відійти від надмірно теоретизованого розуміння духовності рішуче поєднує догмат і практику, віру і життя кожної людини, вказуючи на антропологічну недостатність віри в дискурсі емоції / переконання та необхідність для неї бути втіленою у життя. Але як можна втілити віру непомильно, оминаючи загрози власних заблуджень та хиб? Відповідь така: перебуваючи у лоні Церкви, в єдності з євхаристичною общиною, в містерії літургійної койнонії, яка є парадигмою спілкування Бога зі своїм народом. Койнонія (як спілкування та спільнотність у ньому – *Н.І.*) є праксисом літургії (як богослужіння – *Н.І.*). Це означає, що відповідно до християнського принципу «правило молитви є правилом віри» (*lex orandi lex est credendi*) літургія постає тим простором і часом, де Богам істинно поклоняються в душі. До того ж літургія втілює дійсний зразок християнського життя у молитві до трансцендентного. Тобто койнонія та літургія невіддільні одна від одної. Необхідність дослідження специфіки та принципів їхнього узгодження і обумовлює актуальність нашої статті.

Койнонійна основа православної літургії вкорінена в християнській догматиці, що відображено в працях Отців і Вчителів Церкви та майже всіх видатних богословів минулих століть. Нова хвиля зацікавленості проблематикою визріла у зв'язку з, так би мовити, комунікативним і феноменологічним поворотами у сучасній православної думці та виразилася в концептах та ідеях представників богослов'я спілкування (євхаристичного богослов'я – *Н.І.*) та, особливо, літургійного богослов'я, яке ми вважаємо його окремим дискурсом.

Серед представників богослов'я спілкування, суттєво заангажованих літургійною проблематикою, назвемо таких православних богословів та теологів, як-от Олександр Шмеман, Микола Афанась'єв, Девід Гарт, Калліст (Вейр), Йоанн Зізіулас, Володимир Вакушинович, Андрій Дудченко. Окремо відмітимо позицію Вселенського Патріарха Варфоломія, який, подаючи досить цілісну позицію щодо долі православ'я в сучасному світі, чітко артикулює стосункові (койнонійні) дискурси проблеми. Серед науковців, що займаються близькою проблематикою, відмітимо праці українських науковців Юрія Чорноморця та Олександра Філоненка, орієнтованих на комплексне та системне бачення проблеми в контексті теологічної ситуації в сучасному християнстві загалом.

Метою статті є виявлення койнонійної своєрідності православної літургії в її діяльній та феноменальній вимірах.

У найширшому значенні слова літургія – це сумісне богослужіння, що проводиться християнською общиною в будь-якому з можливих канонічних варіантів. У більш локалізованому, але й водночас семантично насиченому значенні – це евхаристійна Літургія як осереддя та основна таїна життя Церкви, «трапеза Господня, на яку Господь закликає всіх і яка здійснюється для всіх зібраних разом» [6, с. 25]. Із часів ранньої Церкви літургія – спільне дійство вірних Христу людей, поєднаних вірою та молитвою, але в жодному разі не дозволяє споглядання. В її евхаристичному варіанті – це «таїнство Церкви», не тільки найважливіше богослужіння, але «одночасно і джерело всього літургійного життя Церкви та її мета» [6, с. 37], завдяки якому община (койнонія вірних) стає Церквою. Оприсутнення Церкви в таїнстві Євхаристії відбувається не тільки в актуальному плані – трапези Господньої, але й есхатологічному та анамнестичному вимірах, що подовжують її – від біблійних часів до постання перед Царством Божим в есхатоні. Анамнестичний вимір літургії полягає не в перенесенні минулого чи спробі перенести минуле в теперішнє, відтворюючи усі події земного шляху Бога-Логосу, але у тому, щоб «реальність, яка виявилася через цю подію, завжди залишалася в теперішньому» [4]. Есхатологічний вимір пов'язаний із розумінням евхаристії як «здійсненої есхатології», наочного свідчення наявності Царства Божого «тут і зараз», що містеріально входить, проривається у світ. Божественна Літургія є, насамперед, Зустріччю з Богом. Подія цієї зустрічі – емпіричний факт, розчинений у трансцендентній реальності, яка оприсутнюється через Дари та Поклик долучитися до них. Відповіді на Поклик означає долучитися до Трапези, «вкусивши» Дари. Зважаючи на це, показовою є семантична структура евхаристії. Підпорядкована меті – причаститися Слову-Христу, вона складається з двох частин: Літургії оголошених (так би мовити, літургії Слова) та, власне, причастя (літургії втіленого Слова). Перша частина – читання, слухання, сприйняття, розуміння Священного Писання не нівелюється, а тільки підсилюється другою частиною – куштуванням втіленого Слова, Тіла та Крові Христа. Обидві частини Літургії є однаково важливими та потребують не споглядання, а діяльної присутності. Як зазначає із цього приводу сучасний український богослов, протоієрей Андрій Дудченко, «складно собі уявити, щоб хтось із християн свідомо позбавляв себе слухання слова Божого: скажімо, під час читання Євангелія закривав вуха чи виходив із церкви, щоб не слухати» [4]. Такою самою недоречністю є й відмова християн від участі в другій частині літургії – в причасті Тіла й Крові Втіленого Слова-Христа. У такому разі частина евхаристичної спільності ніби усувається від Трапези, перетворюючись не на її учасників, а на глядачів, що суперечить смислу цього таїнства.

Євхаристична літургія відтворює логіку православного богослужіння, яка полягає у її розвитку: від Слова до повноти спілкування з Богом. Православне богослужіння звер-

тається до всіх чуттів і людських здібностей сприйняття: слуху, зору, дотику, смаку. Тобто в койнонічному богослужінні спільнота вірних «на власні вуха чує», «на власні очі бачить» та «руками своїми доторкається» до того Слова життя, «що в Отця перебувало і нам явилось» (1 Йо. 1:1-2). Влучно й образно цю особливість православної літургії виразив святий Григорій Богослов («Те, що не сприйняте, – не зцілене») та розвинув патріарх Варфоломій: «те, що не сприйняте Богом у Воплоченні, не може бути спасенним [1, с. 103]. Тобто відповідно до святоотцівської традиції в літургію входить не тільки кожна людина за бажанням, але й вся різноманітність світу через його матеріальну складову, що задіяна в літургії: дерева, плоди, трави, квіти, тварини тощо.

Маючи своєю основою Слово, вона розпочинається зі слів молитви, зверненої до Бога, водночас втілюючи його присутність символічно – за допомогою архітектури храму, фарб, музики, співу тощо.

Особливе значення для православної літургії має молитва, яка, говорячи словами Вселенського патріарха Варфоломія, «...є пробним каменем духовного життя людини», тим, «що остаточно виявляє, ким ми є стосовно Бога та інших людей» [1, с. 158]. Молитва є духовною, адже спрямована до Бога – трансцендентного джерела цінностей; душевною, адже віддзеркалює внутрішнє життя кожної людини, її найпотаємніші надії та потреби, виплекані в серці. Вона діяльна, адже непромовлена молитва не є молитвою, а залишається книжковим рядком. Як зауважує патріарх Варфоломій, у цьому контексті показовим є переклад англійського слова «прауер» (його транскрипції – «прау-ег»), яке буквально означає – людина, що молиться [1, с. 158]. Дещо відволікаючись, внесемо уточнення: це не єдиний переклад цього терміну, який застосовується також для позначення молитви як такої, молебню, мольби, прохання тощо. Утім, переконливими є аргументи патріарха щодо невіддільності молитви й життя світу окремої людини; неможливості існування молитви тільки як мови, але не як мовлення. До того ж у православ'ї означена конотація молитви набуває процесуального виміру. Йдеться про те, що тут вона розглядається не як окрема комунікативна практика чи ступінь духовного життя, а як субстанція койнонії та «постійна дія, що пронизує всі стадії й усі сторони життя. Молитва вимагає життя, поєднаного з життям усього світу» [1, с. 161]. Ця ідея трансформується у відомий православний концепт «беззупинної молитви», молитовної практики, що стає стратегією людського життя.

Молитва – колективна та діалогічна. Її автентичне призначення визначається Варфоломієм так: «Молитва передбачає і ставить собі за мету містичний зв'язок чи сакраментальну зустріч <...> У молитві має бути місце для іншого, для всіх людей, для всього світу. Та понад усе в ній має бути місце для Бога, Божественного «Іншого» [1, с. 159]. Колективність молитви полягає не тільки у входженні в потік спільного богослужіння, а в її інтенції – піклуванні про інших, ближніх та дальніх, світ загалом; піклуванні про світ всередині та назовні нас. Діалогічний характер молитви теж виявляється подвійно: через звернення до Бога та готовність вчутися у його відповідь власним серцем через усіх та в усьому; через звернення до Іншого як до образу Божого, у готовності молитовного та діяльного піклування про нього. Саме в цій готовності піклування про іншого й полягає відмінність між діалогічною та диявольською молитвою. Діалогічна молитва спрямована на очищення себе, власної душі; але вона народжується із поділу Дарів, призначених для єднання, та втілюється у молитві про інших, примиренні з ними. Диявольською вона ж стає за умов нарцисистської замкненості, зосередженості людини лише на собі; небажанні взаємодіяти з людьми. Як пише Варфоломій, «молитва лише про самого себе – гріховна молитва; точніше, це взагалі не молитва <...> вона розділяє, тобто буквально стає «диявольською» (з грец. *diabolos* – той, хто розділяє) [1, с. 161].

Ще одним «способом стосунків із Богом і світом, де все приймається та розділяється як дар зустрічі та сопричастя, <...> діяльним переживанням спілкування з Богом <...> у спільності з іншими» є таїнства [1, с. 169]. Таїнство – не ритуалізоване дійство, а здійснене через ритуал відновлення близькості між Богом і людиною та між Богом і світом через людину. Семантика слова «таїнство» вказує на радикальну іншість Бога як «суб'єкта», навіть у самому існуванні Божественної благодаті. Тайна – це той священний простір або мить, де людство та творіння зустрічаються із трансцендентним Богом [1, с. 169] у намаганні поновити втрачену близькість співбуття / спілкування. Незважаючи на використання матеріальної «складової» (оливи, води, хліба, вина тощо), таїнства виступають субстанціонально та процесуально, інакшими щодо повсякденного досвіду. На нашу думку, найбільш правдивим є койнонійний підхід до таїнств як до стосунків Бога та людини, що тривають усе життя в складності та повноті їхніх проявів. За таких умов у Православній Церкві хрещення слід розуміти як *Запрошення* до цих стосунків; миропомазання (конфірмацію) – *Підтвердження* цього запрошення; сповідь – *Одкровення* у сподіванні бути гідним Значимого Співбесідника; евхаристію – власне, *Зустріч*, повноту спілкування у Трапезі Господній; елеопомазання – пролиття оливи радості на зболену душу, тобто *Втішання*; шлюб – *Свідчення* діалогічності людської природи, долання її поділу та ізоляції; священство – свідчення царського *Покликання* всіх людей, почутого тільки окремими, коли «цілий світ є священним Собором; у ньому немає жодної людини, не висвяченої для царства, жодного не святого місця» [1, с. 173]. Необмеженою феноменально є «амплітуда» таїнств, які охоплюють відношення «людина – Бог»; «людина – людина через Бога»; «літургійна община – до Бога»; «все Боже творіння через літургійну общину – до Бога», тобто і космічний вимір літургії в її спрямуванні на подолання прірви між Богом та його творінням; буттям небесним та буттям земним; духом та матерією.

Йдеться про так званий космічний вимір таїнств, наявний у Божественній Літургії, спрямованій на урятування та обожнення всього космосу, єдності і різноманітності живої та неживої природи через людину та разом із людиною. Як відомо, Божественна Літургія є свідченням та проханням, промовленим священником, що містить заклик прийняти приношення: «Твоє від Твоїх Тобі приносимо за всіх і за все». Як зазначає Калліст (Вейр), «це приношення містить у собі тварин і рослини, дерева і ріки, гори і океани, не лише всіх людей, а й усю повноту природи» [3, с. 33]. Людина ж за таких обставин виступає первосвященником, універсальним комунікатором: мікрокосмом та вершиною творіння, покликаним принести світ Богові як знак подяки, тим самим повертаючи раніше отриманий дар. Як ікона Бога (мікротеос) людська істота одночасно є й іконою Всесвіту, тобто малим світом у великому (мікрокосмом). Місія християнина полягає в поєднанні цих ікон. Як зазначає із цього приводу Вселенський Патріарх Варфоломій, у такий спосіб, поєднуючи Бога та Всесвіт через себе, людина виконує своє остаточне покликання – вселити Бога в душу, в суспільство, в душу світу [1, с. 220], зцілити світ своєю присутністю, «зібрати» його в очікуванні есхатону та спрямувати до преображення й обожнення, тобто теозису (від грець. *theosis* – преображення).

У Божественній Літургії виявляється тотальність койнонії, звернення Слова Божого не лише до логосних істот, а до усього Божого творіння. Йдеться про згадане М. Бубером уміння сказати «Ти» не тільки подобі Божій, тобто іншій людині, але й природному світу у всій різноманітності його форм. Що показує таке уміння? Мабуть, не тільки готовність людини до комунікації з радикально іншим, вбачаючи в ньому не тільки засіб, але й суб'єкт, але й намагання упізнати промисел Божий в усьому універсумі, досяжному та недосяжному людському пізнанню. У більш особистісному дискурсі таке відношення показує відмо-

ву людини від самоізоляції, відкритість до світу та прагнення прийняти оточуючий її світ як дар: не як відкуп на довічне володіння, а як благословення на піклування.

Зробивши відступ, відмітимо, що люди входять у сопричастя з «незшитим хітоном» творіння, передусім, тоді, коли стають чутливими до краси оточуючого світу. Показовою тут є герменевтика слова «kalos», здійснена Патріархом Варфоломеєм. Аналізуючи біблійне «І побачив Бог усе, що він створив: і от, «воно добре» (Бут. 1:31), він посилається на класичний грецький переклад Старого Заповіту (Септуагінту), де у тексті якість створеного Богом позначається терміном *kala ham*, похідним від прикметника *kalos*, що грецькою означає не тільки «добрий», але й «прекрасний» [1, с. 100]. Розвиваючи цю ідею, первосвященик висловлює думку про можливість первинності у божественному задумі краси порівняно з добром, розглядаючи красу та добро з позицій заклик-відповіді. Прочитуємо його: «Добро було божественною відповіддю на красу світу. Краса – це заклик за межі того, що є тут і тепер, до засадничого принципу та сенсу світу [1, с. 100]. У такий спосіб спостерігаємо, говорячи науковою мовою, інверсію понять, яка, втім, є досить продуктивною з позицій логіки богослов'я спілкування. Пояснимо: богослов'я спілкування неможливе поза межами діалога з Богом, з іншою людиною та зі світом загалом. Утім, Значимим Співбесідником у цьому випадку є трансцендентне «Ти», недоступне через безпосередню розмову, але таке, що може виявити себе через знаки, зокрема, відчуття божественних енергій через красу, яка засвідчує присутність Бога, коли «у богослужінні мистецьке піднесення перетворюється на містичну зустріч» [1, с. 105]. За таких умов краса постає справжньою теофанією – чи то епафанічною зливою – божественних енергій, перед якою можна лише стояти з острахом, схилиючи коліна в молитві.

Очевидно, що койнонія, як жива душа православної літургії, неможлива без мистецтва, яке покликане зробити невидиме видимим, неосяжне – осяжним, а значить ближчим і зрозумілішим мирянам. За аналогією з тим, як незбагнене «Воплочення Слова Божого в особі Ісуса Христа з Назарету зробило неосяжне осяжним у плоті Діви Матері, незбагненне – збагненим у людському серці, неописане – описаним у створеній матерії» [2] через церковне мистецтво в символічний спосіб втілюється Христос. Коли, говорячи словами Йоана Дамаскіна, «неописана та неприступна природа живого Бога зробилася описаною та доступною людській плоті та в матеріальному створінні» [7, с. 143]. Із цього випливає сутність релігійного мистецтва та його місія в літургійному дійстві. Ця місія – не естетична, а пастирська та діяльнісна. Релігійне мистецтво в його образотворчому вимірі (ікони, фрески) не створює образ невидимого бога, а зображує видиму плоть воплощеного Бога; не створює пантеон для поклоніння у вигляді іконостасів та окремих ікон, а через ці образи запрошує до зустрічі з Ним у праведному житті. У його найбільш іматеріальному, музичному вимірі воно намагається вихопити людину з тенет буденного життя через вслуховування у звуки божественної гармонії. У його найбільш матеріальному вимірі (храм) пропонує місце зустрічі зі Значимим Співбесідником, наповнене символами, знаками-дороговказами до Нього. Не випадково в сакраментальному просторі храму ідеальне втілюється через матеріальне. Наприклад, купол як основна частина храму, що й, власне, збирає його до купи, є символом Христа (Пантократора, тобто «Вседержителя») та Царства Небесного, де Отець разом із Сином донині створює, спасає та судить. Утім, койнонійне значення релігійного мистецтва та його місце в християнській койнонії заслуговують на наукову розвідку в межах окремої статті.

Підсумовуючи, православна літургія «розгортається» як парадигмальна койнонія: спілкування у Христі, здійснене зібранням вірних в Тілі Христовому навколо таїнств Церкви. Хоча літургія не зводиться тільки до таїнства Євхаристії, євхаристична літургія

відтворює подію Зустрічі в її містеріальному контексті як таїни спів-причастя Бога зі своїм народом; християн один з одним, як це було за часів Живого Бога – Логоса. Власне, вона є очікуванням, здійсненням та благодарінням за Зустріч та передчуттям майбутнього остаточного та повного поєднання у Христі. У цьому контексті Богослужіння є пригадуванням-відтворенням подій історичного християнства й водночас актуальною констатацією життя Церкви як тіла Христа, відкритого до «зливи» Божественних енергій, через які стає можливою споглядання Божественної краси. Насамкінець ідеться про так званий космічний вимір Божественної Літургії. Мається на увазі входження християнської общини в сопричастя з «незшитим хітоном» творіння, спрямованим на урятування та обоження (теозис) усього космосу, єдності й різноманітності живої та неживої природи через людину та разом з людиною.

Православна літургія – феноменально насичена койнонія. Її просторова, темпоральна, містеріальна зосередженість відповідає духу християнства – релігії воплощеного Бога, земна зустріч з яким теж досягається через занурення у матерію. Такими подіями воплощення є, насамперед, Слово, втілене в молитві; Зустріч, втілена в таїнстві; Божественні енергії, втілені в церковному мистецтві. Діяльнісно це виявляється у промовлянні слів молитви, споживанні евхаристичних дарів, спогляданні божественної краси в церковному мистецтві. Процесуально – у, так би мовити, «логіці» православного богослужіння: від слова до евхаристичної повноти. Антропологічно та феноменально – у зверненні православного богослужіння до всіх чуттів і людських здібностей сприйняття: слуху, зору, дотику, смаку, коли спільнота вірних «на власні вуха чує», «на власні очі бачить», «руками своїми доторкається» та інтерсуб'єктивно переживає у спільному досвіді божественну присутність.

Список використаної літератури:

1. Вселенський Патріарх Варфоломій. Віч-на-віч із Тайною. Православне християнство у сучасному світі / Варфоломій, Вселенський Патріарх // Віч-на-віч із Тайною. Православне християнство у сучасному світі. – Пер. з англ. – К. : Дух і літера, 2011. – С. 67–350.
2. Вселенский VII Собор// Православная энциклопедия / под ред. Патриарха Московского и всея Руси Кирилла [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pravenc.ru/text/155500.html>.
3. Митрополит Калліст (Вейр). Передмова / Вейр, Калліст // Варфоломій. Віч-на-віч із Тайною. Православне християнство у сучасному світі. – Пер. з англ. – К. : Дух і літера, 2011. – С. 19–40.
4. Прот. А. Дудченко Литургия: как преодолеть разрыв между теорией и практикой? / А. Дудченко // Успенские чтения «Правда. Память. Примерение». Киев, 22–25 сентября 2015 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://ru.duh-i-litera.com/wp-content/uploads/2017/01/20_DUDCHENKO-Andriy-Liturgia.pdf.
5. Прот. А. Шмеман. Введение в литургическое богословие / А. Шмеман. – Париж : YMCA-Press, 1961.
6. Прот. Н. Афанасьев. Трапеза Господня / Н. Афанасьев. – Париж : Рел.-Педагогического кабинета при Богосл. Институте, 1952.
7. Св. Иоанн Дамаскин. Точное изложение православной веры / Св. Иоанн Дамаскин. – Москва. – Изд.-во Сретенского монастыря, 2003. – 162 с.

LITURGY AS REALIZED COINONIA

Ishchuk Nataliia

*Bogomolets National Medical University of Kyiv,
Department of Philosophy and Sociology
Peremogy Avenue, 34, Kyiv, Ukraine*

The article is devoted to the study of the coinonial basis of the Orthodox liturgy in its activity and phenomenal discourses. The specificity and principles of the paradigmatic reproduction of coinonia in the liturgy and the deployment of the liturgy as phenomenally rich coinonia are substantiated

Key words: liturgy, coinonia, spiritual life, theology of communication (Eucharistic theology), dialogue, meeting, relationships.